

харфнинг суз ўртадаги **س** -"хе" га ўхшаб босиб берилишидан қатъи назар, бирикмани тўғри ўқий олган бўларди.

Матн яратилган даврдаги гуманитар ва табиий фанлар, бу фанлар бўйича энг асосий ва машҳур илмий адабиётлар, атамаларни билши, шахс ва жой номларини тўғри, тушуниб ўқиш лозим бўлади. Масалан, Навоийнинг "Фавоїдул қибар" девонидаги 322-газалнинг сушти байти қуйидагича берилган:

Навоий англаки, боби вафо ёзилмайдур,

Агар фусусдурур гар нусусу йўқса фукук .

(Алишер Навоий. Хазойинул маоний. IV том. Тошкент, 1960, 327-бет).

Аслида, 2-мисрада тасаввуф фалсафасига бағишланган ва Навоий давридаги машҳур илмий асарлар номи қисқартириб берилган бўлиб, байт қуйидагича ёзилгани лозим экан (бу ҳақда қarang: Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. Тошкент.1992., 31-бет; Алишер Навоий. Хамсатул матахаййирини. Асарлар. 14-том, Тошкент. 1966., 47-бет):

Навоий англаки, боби вафо ёзилмайдур,

Агар "Фусус" дур, гар "Нусус" у йўқса "Фукук".

("Фусус" Ибн ал-Арабийнинг "Фусус ал-Хисам" асари номининг қисқарган шакли. "Нусус"-Садриддин Қунавийнинг "Ал-Нусус фи таҳқиқил тавриль-махсус" асари номининг қисқарган кўригилиги...)

Матнишунос аруз, қофия ва бадий санъатларга оид илмларни билши, хусусан, аруз назариясидан етарлига маълумотга эга бўлиши даркор. Чунки шеърий матн ўқиётгандан дастлабки мисрадаёқ ушунг қайси вазнда ёзилганини аниқланса, қолган мисраларнинг тўғри ўқишши бирмунча таъминланади. (Албатта, баъзи шеърларнинг бир неча вазнда ёзилгани мумкинлигини ҳам унутмаслик керак). Сабаби шеър вазни биллиб олшгач, матндаги ўқишши қайини бўлган ўришнинг ҳамнда вазндаги узун-қисқалик миқдори аниқ бўлади. Шунинг учун ҳам арузнинг транслитерация (бир ёзувдаги

матнин бошиқа ёзувда ифода этиш. Бизнинг шароитда эски ўзбек ёзувидан жорий алифбога ўтириш) жараёнидаги ўрни каттадир. Масалан, Хусайн Бойқаро газалларидан бирида шундай байт бор:

تاپتى عمر جاودان آزورده چانيم تا ايرور
لعل سيرا بينك حشر سوزونگ مسيحاى رفيق

(Хусайн Бойқаро. Кўрсатилган манба, 74-бет).

Аруздан яхши хабардор бўлмаган куйи курс талабалари бу байтни, ҳатто, форсий ифодаларни тўғри ўқиган тақдирларида ҳам куйидагича хато билан ўтир — адилар:

Тошти умри жовидон озурда жоним то эрур,

Лазли серобинг Ҳнэр, сўзунг Масихо, эй рафиқ.

Лекин бундай ўқишда 2-мисрада сакталик (шеърний оҳангнинг бузилиши) ҳосил бўлади. Хусайн Бойқаронинг аксарият газаллари арузнинг ҳажви мусамман солим вазида ёзилган. Бу вазнинг ифодаланиши шундай:

- V - -
фонлотун

- V - -
фонлотун

- V - -
фонлотун

- V -
фонлун

Юқоридаги газал ҳам шу вазида битилган. Аммо биз келтирган ҳозирги ёзувдаги кўринишида байтнинг 2-мисраси вази куйидагича кўринишига келиб қолади:

- V - - / - - V - / - V - - / - V -
_____?

Яъни, 2-рукида хато бор ва бунга "Ҳизр" (- V) сўзи сабабчи бўлмоқда. Аслида эса шеърнинг вази ва матншуносликдан хабардор бўлган талаба "Ҳизр" сўзининг вазига солиб тўғрилаб ўқийди:

Лаъли серобинг Ҳизир, сўзинг Масихо, эй рафиқ...

Яъни, "Ҳизр" номи вазига мослаштирилиб "Ҳизир" тарзида ўқилиши талаб этилар экан. Асосийси, эски ўзбек ёзувидаги матнда-аслиятда номнинг ёзилиши ўзгаргани йўқ. Ўқилиш вазига мослаштирилди, холос. Матншунос ҳам матнни тўғри ўқишда аруз назариясидан фаол фойдаланиши керак экан.

Бир сўз матида ўз маносини ўзгартирмаган ҳолда вази талабига кўра бир неча хил ўқилиши мумкин. Масалан, "Саккокий" тахаллуси шеърнинг вазидан келиб чиқиб тўрт хил ўқилиши мумкин:

1) Саккокий - Сак-ко-кий - - -

2) Сакокий - Са-ко-кий V - -

3) Саккоки - Сак-ко-ки - - V

4) Сакоки - Са-ко-ки V - V

Аруздан беҳабарлик бу тўрт варианты бир хил - "Саккокий" - - - тарзида ўтирилишига, яъни хатога олиб келиши мумкин.

Матннинг тўғри ўқилиши яна Шарқ шеърятига алоҳида ўрин тутган бадий сальлатларини билтишга ҳам боғлиқ. Масалан, Навоийнинг "Бадойиул васат" девонига кирган 194-газалдаги биринчи ва тўртинчи мисралар бир хилдандир:

Отанин гулбаргидин хилъатки жононимдадур,

Хилъат эрмас, ул бир ўтдурким, мезинг жонимдадур,

Отанин лаълидурурким, анда музмар бўлди жон,

Отанин гулбаргидин хилъатки жононимдадур,

(Алишер Навоий. Хазойинул маоний. III том, Тошкент, 1960, 198-бет).

Нашир изоҳда бу "қайтарик мисра барча манбаларда мавжудлиги сабабли, ўз ҳолига қолдирдик", дейди. Лекин айни шу газалдаги такрор раддул-натлаъ сийъати эканлиги илмда кўрсатилган (қarang: Исоқов Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент, 1983, 135-бет).

Қисқаси, Шарқ матнлари бўйича илми: илганиш олиб борувчи матншунос ҳам худди адабиёт тарихи мутахассисидек, мингақа адабиётининг ўзига хос жиҳатларини билиши талаб қилинади. Ана шундагина у матнлар устида иш олиб бориши ва тўғри хулосаларга келиши, матнни мукаммал кўринишда нашр учун тайёрлаб билиши мумкин.

МАТН ТАРИХИНИ ҲРГАНИШ

Ўтмишда яратилган бадиий асар матнини тиклаш, илмий-таърихий матн яратиш учун уни тўғри ўқиш, кўлэмаларини аниқлашдан ташқари матн тарихини ўрганиш жонздор. Матн тарихини ўрганишдан мақсад фақат илмий-таърихий матн яратиш, матнни нашр қилишига бўлиб қолмай, балки уни адабиётшунослик, манбашунослик жиҳатидан таҳлил этиш учун ҳам керак бўлишидир.

Матн тарихи бевосита ва билвосита маълумотлар асосида ўрганилади. Бевосита маълумотларга кўлэмада унинг кўчирини саналарининг кўрсатилиши, котибнинг исми шарифи, шма сабабдан ва ким утун кўчиргани, қисқаси, ашиқ, хужжатли қайдлар киряди. Уларнинг аниқлигини осон. Билвосита маълумотлар эса матншунос томонидан кўлэмага суниб олиб борилган илганишлар натижасида топилади. Булар: кўлэмани ўрганиш, турли ўқиш, жазолар ва вариантлар таҳлили, матнни муайян мақсад билан ўзгартириш, тушириштириш ва қўшилган ўринларини аниқлаш; глоссалар ва интерволяциялар таҳлили; аса ва кўчирма нусхалар устидаги хужжатлар; кўлэманинг ёзуви ва китобат этилишини ўрганиш ва бошқалар... Билвосита маълумотлар билан муносабатда бўлган ўтмиш кўлэмалари билан мувофиқлаштириш фўбон' илмий адабиётни мутамуносликта билиш кўпроқ боғлиқтир. Буни сабаб, аниқ ҳам қўл этилишидек, кўнра матнлардаги маълумотларнинг камлиги ва кўлэма

яратилган замон билан бизнинг давримиз орасидаги вақт ва узиллигини катталигидир.

ТУРЛИ ВАРИАНТЛАР ТАҲЛИЛИ

Матндаги турли вариантлар деганда, матнинг бирор ўрнидаги сўз, бирикма ёки мисранинг бошқа вариантларда ҳам берилиши тушунилади. Бу таҳлилдан мақсад матн тарихини аниқлаштиришдир. Матн тарихидаги ўқилиш вариантларининг вужудга келиши уни кўчирувчининг шахсияти, давр билан боғлиқ, матн кўчирилган сари ундаги сўз ёки кичик қисملарнинг вариантлари кўпайиб боради. Котиб айрим ўринларни биллиб, айримларни атайин бошқа сўз ва бирикмалар билан алмаштириб, матнни ўзича "такомиллаштиради". У ўзини матнга шисбатан ижодий ёндашиш ҳуқуқи бор деб ҳам биледи. Аслида, матнга уни ижод этувчидан бошқа ҳеч ким ўзгартириш киритмаслиги керак (хатто, номукамал ўринлар бўлса ҳам).

Кўлёзмадаги вариантлар ва уларнинг қандай турда эъанлигини тасниф этиш воситасида матнга бўлган муносабат, унинг талқини, муайян давр, жойдаги ёндашув кабиларни кузатиш мумкин. Масалан, матн XV асарда яратилди, дейлик. Котиблар уни XVI, XVII, XIX асарларда қайта кўчириб, бу асарларга хос тилдаги ўзгаришларни матнда аке эттиришди. Матндаги баъзи ўринлар шу муносабат билан "янгиланади". Матншунос асар илмий-тапқидий матнни яратишда, аввало, ижодкор даврга яқин матнга суяниб, қолган кўлёмалардаги вариантларни таҳлил этиб чиқади. Шоир даври тили, услубига моси матнда қолдирилиб, қолган вариантлар ҳаволада кўрсатиледи. Умуман, шу жараён мобайнида матн ва унга ёндашув тарихи конкретлашади.

КЎЛДА КЎЧИРИШДА ЮЗАГА КЕЛУВЧИ ЎЗГАРИШЛАР

Ўзбек мумтоз адабиётидаги асарлар, асосан, котиб ва хаттотлар томонидан кўлда кўчирилганлиги учун, бу жараёнда хос фарқ ва хатоларнинг келиб чиқиши омилларини билиш керак. Матнни кўчирувчи шахс муаллифнинг ўзи ҳам бўлиши мумкин. Шунга қарамай, унинг ҳам матн тарихини ўрганишдаги ўрни муҳим.

Кўчириш жараёни тўрт босқични ўз ичига олиб, уларнинг ҳар бирига хос хатолар мавжуд:

1) матнни ўқиш, хатолари. Кўчирувчи матн билан (баъзида ҳатто матн тили билан) яхши таниш бўлмаслиги мумкин. Айниқса, эски ўзбек ёзувнинг араб ҳарфларига асосланганлиги, бу ёзувда унлиларнинг ўрнига қараб ёзилмаслиги, кўпгина ҳарфларнинг бир-биридан нуқтасига қараб фарқлангани, буандан ташқари, ёзувдаги баъзи ноаниқликлар, вақт ўтиши билан кўчириш учун манба бўлган кўлёзманинг эскириши ва бошқа жиҳатларга кўра матнни ўқиш хатолари вужудга келади.

2) ёдда тутиш хатолари. Котиб асарни кўчираётганда уш қисм-қисм қилиб ёдда олиб қолиб, янгидан қоғозга тушуради. Бу жараён ҳар қандай кўчириб ёзишга хос. Ана шунда ёдда олиниб қолиниши керак бўлган қисм қанча узув бўлса, хатонинг вужудга келиш эҳтимоли шунчалик кўсаяди. Бунда хотиранинг ўрни ҳам жуда катта.

3) ички диктант хатолари. Котиб кўчираётган матнни ичидан такрорлаб боради. Бунда у матн тилини ўз даври тили, шеvasига мослаб такрорлашнинг натижасида хатолар пайдо бўлиши мумкин. Масалан, матнда "ёнгур" (یاغور) деб берилган бўлса, у котиб уш "ёнгур" (یاغور) порма бўлса, у механик равишда ўз даври учун хос вариантни ёзиб кетиши мумкин.

4) ёзиш хатолари. Матнни қоғозга тушириш жараёнида ҳарф, бўғин, ўшимчалар ўзгартириб ёзилиши орқали ҳам хатоларга йўл қўйилади.

МАТННИ АНГЛАНГАН ҲОЛДА ЎЗГАРТИРИШ

Матнни англаган ҳолда ўзгартириш таҳлили матн муаллифининг матнни яратиб жараёни, матн ўзгартирувчи - муҳаррир ва котиблар томонидан билишга қаратилгандир. Масалан, матндаги "уйга" "уйга" деб, "ишчибиз" сўзи "ишчимиз" тарзида матн вашида бутуши кунга мослаб, аслиятдагидан бошқача кўринишга келтирилган ҳолда берилган бўлиши мумкин. Бундай ўзгартиришларнинг тоши, уларнинг матнга хос ёки йўқлигини аниқлаштириш лозим.

КОНЪЕКТУРА

Тахминан ва умумий фикрлар асосида камчиликлари бор матнни тўғрилаш, уни муаллиф яратган матнга яқинлаштиришни конъектура дейилади. Лекин бу кимдир аниқдан асар қўл ёзмадан ёки бошқа бирор жанбага суяниш воситасида эмас, матн (нашр этилган матн)нинг ўзидан мантиқий фикрлаш асосида келиб чиқини керак. Ҳозирги вақтда конъектура кўпинча матн нашридан кейин бўлади. Матншунос ва адабиётшунослар нашрлардаги хато ва камчиликларни матндаги маъно мантиқидан келиб чиқиб аниқлаштиради. Масалан, Алишер Навоийнинг бир байти бир ўрнида қуйидагича нотўғри сўз билан берилбди:

Навосоз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл.

Биринчи мисрадаги “навосоз” сўзининг ўрнида “навосиз” сўзи бўлганлигини қўл ёзмага қарамай туриб, конъектура усули билан ҳам аниқласа бўлади. Чунки 2-мисрадаги “ёмон” ва “яхши” сўзлари ўзаро зид маънода қўлланиб, тазод санъатини ҳосил қилмоқда. 1-мисрада ҳам, аслида, “навосиз” ва “навобахш” сўзлари тазод санъати еифатида ўзаро зид маънода келиши керак эди. Юқоридаги кўринишда тазод санъати бузиляпти. Бунинг устига улус -халқ навосоз-наво яратувчи бўлса, унга яна “навобахш” қилиши керак бўлармиди? Навоий, айнан, “навосиз улуста навобахш” бўлишга чақиряпти. Демак, байт аслида қуйидагича бўлиши керак:

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл.

Достон қўл ёзмалари ҳам конъектура йўли билан аниқланган бу хато ўқилиши манжудлигини кўрсатади. Конъектура ишончли бўлиши учун матншунос муаллиф ва шогирдлар психологияси, давр тили ва маданий муҳити, ёзувга доир маълумотларни билиши керак. Шу туфайли матншунослик реконструкция (тиклан) санъати бўлиб, матн тарихини тўғри тасаввур қилишга хизмат қилади.